

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: КОМУНІКАТИВНИЙ, ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ, ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ І КОНТЕКСТНИЙ АНАЛІЗ

(рецензія на книгу: Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт : [монографія] / Л. А. Білоконенко. – К. : Інтерсервіс, 2015. – 335 с.)

Будь-який акт використання мови в мовленні є конфліктним. «Конфліктують» форма і зміст, задум і його реалізація, різна інтерпретація інформації адресантом та адресатом, підходи й оцінки. Вони зосереджені в мові й несуть конфліктогенний потенціал, для реалізації якого потрібен механізм, що спричиняє його дію. Однак наша мова організована так, щоб природно, із щонайменшими втратами «знімати» ці конфлікти. Сьогодні в людській взаємодії багато агресивності, непримиренності. Але характерні для нашого народу ввічливість, шанобливе ставлення до співрозмовника промовисто потверджують його найліпші ментальні риси: чуйність, доброзичливість, миролюбність, співчуття – усе, що семантично пов'язане з толерантністю, що виражає ідею подолання конфлікту, досягнення консенсусу, структурує лінгвокультурологічне поле з притаманним йому культурним та мовним плюралізмом.

Актуальність праці, яку підготувала Людмила Анатоліївна Білоконенко, не вимагає якогось особливого вмотивування, вона продиктована об'єктивною потребою дослідити функціонування української мови в системі міжособистісного конфлікту, систематизувати його репрезентаційну базу, з'ясувати моделі мовної поведінки суб'єктів у типовій мовній події з позицій комунікативно-прагматичного підходу, виявити й описати принципи конфліктної комунікації та механізми розгортання конфліктної події, яка, попри свою яскраву лексико-граматичну характеристику, не була предметом комплексного вивчення в лінгвоукраїністиці. Доцільність праці, про яку йдеться, убачаємо і в розбудові української комунікативної конфліктології, у формуванні нового лінгвістичного підходу до цього явища. Не заперечуємо, що важливість рецензованої роботи посилює й нагальна потреба підвищення рівня знань українського соціуму про мовний міжособистісний конфлікт, його вплив на культурний розвиток, світогляд, моральні принципи членів національної спільноти.

Об'єктом дослідження обрано мовну поведінку індивідів у конфліктній міжособистісній взаємодії, а предметом – мовні засоби репрезентації міжособистісного конфлікту, моделі мовної поведінки осіб, які забезпечують реалізацію комунікативних стратегій і тактик осіб. До наукової інтерпретації залучено багатий фактичний матеріал, зафіксований в усному мовленні, в репрезентованому офіційними й неофіційними стосунками суб'єктів, у художніх творах сучасних українських письменників, в інтернетівських і лексикографічних джерелах. Вивчення мовного конфлікту здійснено з опертям на

здобутки провідних напрямків сучасної лінгвістики, що відкриває шлях до комплексності в описі як самого процесу мовної діяльності, так і її конфліктного «варіанта».

Спочатку висловимо кілька загальних міркувань щодо монографії Людмила Білоконенко. Сучасна наукова думка в особі її найавторитетніших представників визнає очевидність того, що вивчення конфліктів зумовлене реальністю явища. Поняття «конфлікт» корелює з широким колом подій і не належить певній галузі знань. Вітчизняні та зарубіжні вчені переконливо довели, що він є явищем міждисциплінарним, актуальним для багатьох наукових сфер і стосуються найважливіших чинників людського життя.

Перший розділ монографії присвячено теоретичним засадам, зокрема узагальненню досвіду, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища й розкриває його закономірності, відображається в різноманітних наукових підходах і системах. Без цього розділу не можна було обійтися насамперед тому, що поняття «конфлікт» і «міжособистісний конфлікт» є базовими для філософії, соціології і психології, з якими безпосередньо контактує лінгвістика. Авторка скрупульозно проаналізувала праці визнаних науковців (Ч. Дарвіна, А. Уоллеса, Г. Зіммеля, Л. Гумпловича, Л. Козера, Т. Парсонса, А. Адлера, К. Юнга, М. Дойча, З. Фрейда, К. Левіна, Дж. Долларда, Я. Морено, Т. Шибутані, Е. Берна, О. Леонтєва, С. Рубінштейна, В. Мерліна та ін.) про природу конфліктів (с. 8–16). Авторитетні студії філософів, соціологів і психологів дали змогу їй різновекторно схарактеризувати соціально-психологічну сутність українськомовного міжособистісного конфлікту: обставини виникнення, динаміка розвитку, реакції людей на певні стимули і перешкоди, стратегії й тактики індивідів, соціальні ролі опонентів, потенціал людських потреб тощо.

У монографії аргументовано доведено, що мовний конфлікт виникає тільки на ґрунті комунікативного контакту. Взаємодія людей створює передумови для такого зіткнення. Джерелом цих передумов є мовна поведінка комунікантів, які в чомусь суперечать принципам злагодженої комунікації і притаманним певній лінгвокультурній спільноті комунікативним стереотипам. Теоретичні основи і практичні форми осягнення українськомовного конфлікту спроектовані на сучасну мовну ситуацію, відповідно до якої лінгвістика органічно і природно взаємодіє з іншими науками, ураховує різноманітні концепції вітчизняних та зарубіжних дослідників у галузі теорії мови, лінгвокультурології, лінгвокогнітивістики, лінгвопрагматики, психо-лінгвістики. До уваги взято досвід українських і зарубіжних дослідників, зокрема положення про ті мовні тактики і прийоми, які є актуальними саме для міжособистісного конфлікту: незгода (Х. Коттгоф, М. Комтер, І. Рудик), відмова (Т. Шмельова, Н. Одарчук), погроза (О. Арський, І. Бублик, А. Вежбицька, З. Вендлер, О. Єрофеева, Г. Почепцов), наказ, вимога (Дж. Ліч, М. Єгорова, Є. Григор'єв), образа (Н. Білоус, І. Гулакова), іронія (Ф. Бацевич, Ю. Варзонін, Н. Гуйванюк, О. Калита, Ю. Пацаранюк, С. Походня), обман (Н. Арутюнова, Л. Віцюк, Й. Кубінова, О. Морозова), маніпуляція (С. Карамурза, С. Квіт, О. Руда, О. Бровкіна, І. Шкіцька) й т. ін. Обраний підхід, на наш погляд, є вмотивованим і цілком правомірним тому, що авторці вдалося чітко вияскравити місце мовознавчого аспекту в загальному філософ-

ському сегменті проблеми міжособистісного конфлікту, отже, висвітлити специфіку українськомовної репрезентації міжособистісного конфлікту. Заслужують на позитивну оцінку міркування про те, що українознавство, на відміну від соціолінгвістики, психолінгвістики чи лінгвопрагматики, має свій об'єкт дослідження в комунікативній конфліктології: особистість комуніканта, його мовна поведінка, вплив соціальних, психологічних, когнітивних, прагматичних складників на комунікативну взаємодію індивідів у конфліктах різних типів (с. 29); про те, що механізмами експлікування міжособистісного конфлікту є 1) намір першої сторони застосувати щодо другої мовні та мовленнєві дії, які шкодять її інтересам, ображають, принижують тощо; 2) порушення мовних норм, конвенцій і правил спілкування; 3) стратегії конфронтації, тактики погрози, відмови, наклепу, образи, іронії, обману, наказу; 4) істотні розбіжності між комунікативними цілями та ролями індивідів; 5) відмінності у структурі й обсязі коду конфліктантів. Як бачимо, у першому розділі належно з'ясовано проблему міжособистісного конфлікту як комунікативного явища. Удокладнене знайомство з цим фрагментом монографії дає право зробити закид, що він переобтяжений філософсько-соціологічними і психологічними коментарями, а захоплення загальнонауковою проблематикою дещо завуальовує мовознавчий аспект.

Комунікативні закони і гармонійного, і конфліктного спілкування тісно пов'язані з усіма рівнями мови, історично й соціально детерміновані, виформовуються у практиці спілкування, приймаються на підставі загально-суспільної угоди. У другому розділі ретельно схарактеризовано різнорівневі мовні маркери конфлікту (лексичні, фразеологічні, морфологічні, синтаксичні), які найяскравіше демонструють окремішність української мови в «зоні» міжособистісного конфлікту.

Поділяємо думку Людмили Білоконенко, про те, що найдоречніше загальною шкалою процесу диференціювання обирати позицію однієї сторони конфлікту стосовно особистісних рис, мовлення, поведінки, дій другої сторони, а також умов розвитку конфлікту. Так само, як і авторка монографії, вважаємо, що основні показники лексичної репрезентації конфліктної взаємодії мовців варто розподіляти за п'ятьма мікрополлями: «Оцінка особистісних рис опонента» (підгрупи морально-етичної, утилітарної, естетичної оцінок), «Оцінка процесу розвитку конфлікту» (просторові й часові умови розвитку конфлікту), «Оцінка психологічних умов розвитку конфлікту», «Оцінка мовлення сторін конфлікту», «Інвективи загального характеру». Добре, що поза увагою дослідниці не залишилися способи семантизації лексичних конфліктогенів мікрополів. У роботі переконливо доведено, що метафоричні перенесення виникають на підставі певних асоціацій: модель творення оцінних найменувань осіб зоонімами та на підставі асоціацій «людина → предмет», «людина → людина», «людина → абстрактне поняття», «людина → природний об'єкт» (с. 92–93), що метонімічні перенесення постають унаслідок розширення семантичної структури слів, коли відбувається перехід власних назв до загальних. Як позитив виділимо те, що в дослідженні послідовно розмежовано перенесення за джерелами походження: біблійна сфера, класична міфологія, літературна царина, українська міфологія (с. 93–94).

У монографії справедливо зазначено, що фразеологічні маркери також дають змогу особі висловити своє ставлення до опонента, ситуації суперечки, поведінки та мовлення сторін. Акцент зроблено на тому, що система цих конфліктем конститує пейоративне поле з різними мікрополлями – «Фраземи з оцінкою конфліктної поведінки суб'єктів», «Фраземи з оцінкою мовлення опонента або обох мовців», «Фраземи з оцінкою особистісних рис опонента». Осердя українських паремій становлять ті, що передають узагальнені типові ситуації, пов'язані з конфліктом: оцінка фізичної взаємодії людей, оцінка особистісних рис опонента та його зовнішності, оцінка конфлікту як явища. Щоправда, вирізнені межі лексичних і фразеологічних мікрополів інколи перехрещуються, тому їх важко встановлювати. Не завжди коректним є віднесення деяких лексико-фразеологічних конфліктем до того чи того мікрополя. Передусім це стосується полісемантичних знаків мови. Окремі наведені приклади не завжди корелюють із певною конфліктною ситуацією, а це, на жаль, ускладнює їхнє глибинне потрактування.

До морфологічних засобів реалізації міжособистісного конфлікту цілком логічно віднесено займенники II особи *ти* і *ви*, III особи *він*, *вона*, *воно*, що вказують на співрозмовника; дієслівні форми II особи однини і множини, імперативи доконаного виду та форми наказового способу дієслів; спонукальні частки *бодай*, *годі*, *ну*, *лишень*; вказівні займенники *цей*, *той*, *такий*; заперечні займенники *ніхто*, *ніщо*; атрибутивні прислівники, які наділені здатністю характеризувати «міру» конфліктної активності опонента. Успішному розв'язанню цього проблемного питання сприяє усвідомлення авторкою того, що морфологічні маркери експлікуються у висловленні, їх можна ідентифікувати лише в процесі аналізу комунікативного контексту. Ці маркери визначають головню за комунікативним ефектом, що виникає в конфліктному акті, за емоційними і психологічними реакціям суб'єктів. Достатню увагу в роботі приділено й синтаксичним маркерам, які впливають на механізм появи та розвитку конфлікту. Це і синтаксичний повтор, і питальні речення, і спонукальні конструкції, і вигуківі емоційно-оцінні еквіваленти речень, і окличні та заперечні речення, і порядок слів у реченні, і різні модулі, що ускладнюють структуру речення.

Матеріал другого розділу видається нам цікавим, хоч і нашттовує на певні роздуми, як-от: у монографії ґрунтовно висвітлено прояв міжособистісного конфлікту в текстах різних стилів, однак спосіб наведення матеріалу з художнього тексту не завжди вможливає розмежування мовлення персонажів, у якому моделюється їхня мовна поведінка під час міжособистісного конфлікту, та авторський текст, у якому описуються специфіка інтра-, екстралінгвальної поведінки, самої ситуації конфліктного спілкування. Варто було пояснити, за яких умов опис вербалізації протистояння і психологічного стану суб'єктів є компонентом авторського мислення або ілюстрацією сучасної мовної практики.

У третьому розділі комплексно проаналізоване таке цікаве культурномовне явище, як надтекст. Його призначення полягає в тому, щоб програмувати ментальні коди нації, виявляти духовну сферу соціуму, репрезентувати світоглядно-практичний характер. Надтекст «орієнтує» особу на певні комунікативні дії, які можуть реалізувати актуальні або потенційно

можливі моделі мовної поведінки, поєднані з певними емоційними станами та поведінковими установками. І якщо загальна картина світу дає змогу надтекстам реалізувати важливі буттєві «змісти», то серед них закономірно опиняється площина мовного міжособистісного конфлікту (с. 79). Авторка вирізняє критерії надтексту українськомовного міжособистісного конфлікту й за допомогою ваговитих аргументів пояснює, що він має спільну тему, змістову та мовну цілісність, рухливі межі, являє собою стабільне, відкрите, різностильове, різножанрове, різносуб'єктне, високоваріативне, універсальне утворення, яке є «носієм» колективного знання про можливості, норми, правила мовної поведінки індивідів у міжособистісному конфлікті. Тексти в надтексті конфлікту (це ще одне із засадничих положень монографії) мають свою типологію. Для них характерні завершеність, структурна визначеність, зв'язність, багатовекторність, адресність, вони відрізняються наявністю або відсутністю конфліктом, бувають різні за обсягом і мірою самостійності.

Авторка знаходить оригінальну методичку опису мовної поведінки індивідів на різних стадіях конфлікту. Випрацьовуючи засади лінгвістичного моделювання, удаючись до аналізу конфліктів різних типів протиріч, гостроти протидії, тривалості між ними тощо, вона робить аргументований висновок, відповідно до якого кожна стадія міжособистісного конфлікту має «свої» мовні резерви та мовленнєві тактики. До наукового обігу уведено поняття «інсептивна», «локальна», «експансивна», «резолютивна» частини тексту конфлікту й пояснено, що кожній частині тексту конфлікту властиві певні мовні / мовленнєві «впливи» опонентів один на одного. Для українськомовного конфлікту, на переконання Людмили Білоконенко, актуальною є, по-перше, «примітивізація» мовлення (граматично, синтаксично або логічно незавершені фрази, переформулювання, повтори, еквіваленти речень, окличні, питальні речення, неускладнені, непоширені, односкладні речення, обмовки, слова-паразити), по-друге, негативна оцінка опонента (реалізується негативно-оцінними знаками мови, порушенням норм увічливості), по-третє, «розширення» зони протидії через появу реплік сторін, що нібито не пов'язані зі змістом конфлікту, засвідчують тематичний відхід від початкового предмета конфлікту або реплік «третьох осіб», які втручаються в розвиток конфлікту і змінюють його характер, по-четверте, усвідомлення апогею конфлікту, коли використовуються всі можливі вербальні і невербальні засоби (с. 204–205). Усе це є не чим іншим, як маніфестуванням тих моментів поведінки індивіда, коли він або уникає потенційного чи реального конфліктного спілкування, або ще більше загострює його. Мовиться про різні мовні і ситуативні чинники, залежно від яких людина орієнтується на варіант своєї поведінки. Вибір комунікативних дій учасниками конфлікту визначає комунікативна компетенція кожного з них – знання моделей спілкування, уміння креативно послуговуватися цими моделями відповідно до ситуації. Нарешті, зроблено висновок і про те, що актуалізація тієї чи тієї мовної моделі залежить від особистості комуніканта, його схильності до конфліктної або кооперативної взаємодії. Тип особистості індивіда – це найважливіша передумова мовної поведінки людини в конфліктній події.

Прикро, що до третього розділу потрапив неукраїнськомовний матеріал. Авторка оперує російськомовними фактами (конфлікт на телепрограми,

на засіданні Державної думи), згадує міжособистісні конфлікти між чеськими, грузинськими політиками (с. 207) або наводить зразки конфлікту зі сфери міжнародної дипломатії (с. 186–187), не вдаючись до мотивації. Такі приклади вважаємо недоречними насамперед тому, що вони не пов'язані з предметом дослідження, отже, не демонструють прояву саме українськомовного міжособистісного конфлікту.

Результати соціологічного опитування про особливості сприйняття конфлікту в українському комунікативному середовищі подано в четвертому розділі праці. Дослідження окремих соціальних груп у певних обставинах мовної діяльності сприяло визначенню вподобань та мовних звичок осіб, з'ясуванню важливих мовних явищ. Визнаємо доречним, що «паспортна» частина анкети-питальника передбачає власну характеристику мовної особистості інформанта (с. 247).

Людмила Білоконенко, певне, усвідомлювала, що матеріал останнього розділу повинен ґрунтуватися головно на соціально-рольовому і психологічному чинниках, тому побудова анкети-питальника враховувала різні сфери перебігу інтерперсонального мовного конфлікту. Такий прийом, однак, дещо звузив мовознавчий підхід та орієнтованість на українську мову. Варто було б посилити аналіз мовних чинників, скрупульозніше проаналізувати мовні характеристики респондентів. Викликає подив і те, що учасники опитування не вважають підставою для протистояння конфлікт між особами, які говорять різними мовами, здебільшого українською та російською (можливо, авторка свідомо не акцентує на цьому?). На наш погляд, саме в таких реакціях відстежується розуміння явища як конфлікту на мовному ґрунті, тобто між представниками різних культур. Проведене соціологічне опитування дало підстави прогнозувати, наскільки в українському комунікативному середовищі люди схильні до емпатії, поваги до опонента, які когнітивні та прагматичні чинники зумовлюють мовну поведінку суб'єкта в конфлікті, наскільки залежним є мовлення індивіда від соціальних параметрів спілкування та орієнтації на «близького» або «віддаленого» опонента.

Насамкінець зауважимо, що монографія Людмили Білоконенко “Українськомовний міжособистісний конфлікт” – успішна спроба дослідження мовного фонду міжособистісного конфлікту, що має різні мовні вияви, національні і навіть територіальні «варіанти». У ній обґрунтовано загальну концепцію цього комунікативного явища, інтерпретовано основну систему маркерів конфлікту, осмислено найосновніші закономірності мовної поведінки осіб на різних його стадіях, визначено найсуттєвіші теоретичні засади когнітивно-прагматичного аналізу конфліктно маркованого тексту.

МИКОЛА СТЕПАНЕНКО,
доктор філологічних наук, професор

Одержано 04.12.2015 р.